

M E T O D İ K A

## Ədəbiyyat dərslərinin növləri

*Fəxrəddin Yusifov*

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: [yusifovf56@bk.ru](mailto:yusifovf56@bk.ru)

<https://orcid.org/0000-0002-8418-1931>

### XÜLASƏ

Ədəbiyyat kursunun məzmununu əsasən ədəbi əsərlər, icmal materialları, ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair nəzəri məlumatlar təşkil edir. Bu materialların əksəriyyəti bədii mətnlərin daha dərinə dərk olunmasına imkan yaradır, öyrədilməsi yolları isə ənənəvi kursdan fərqlənir. Fəal/interaktiv təlim əsaslı dərslər iki dərslər tipini tanıyır: induktiv və deduktiv dərslər. Məqalədə proqram materiallarının öyrənilməsində hər iki dərslər tipinin (və qovuşuq dərslər tipi) əsaslı dərslərin təşkilinin nəzəri-praktik istiqamətləri barədə söhbət açılır. Həmin dərslərin səmərəli qurulması yolları, müəllimin üzərinə düşən vəzifələr, dərslər mərhələlərinin məzmunu və onlarda görülən işlər barədə təqdim olunan məlumatlar müəllimi düşündürən bir çox sualların cavabı kimi işlənmişdir. Yeni bilik verən dərslər (induktiv) fəal (interaktiv) dərslərin bütün mərhələlərini özündə cəmləşdirir. İcmal mövzularının tədrisi, ədəbi əsərlərin məzmunu üzərində işlər bu formalı dərslər üzərində qurulur.

### AÇAR SÖZLƏR

ədəbiyyat dərsləri, məzmun, induktiv, deduktiv, icmal mövzuları, nitq inkişafı

### MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 06.08.2021

qəbul edilib: 12.08.2021

### MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bilal Həsənlı.

## METHODS

### Types of literature lessons

*Fakhraddin Yusifov*

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor. Department of literature teaching technology, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: [yusifovf56@bk.ru](mailto:yusifovf56@bk.ru)

<https://orcid.org/0000-0002-8418-1931>

#### ABSTRACT

The content of the literature course consists mainly of literary works, survey materials, theoretical information on the theory of literature. Many of these materials allow for a deeper understanding of fictional texts, and the way they are taught is different from the traditional course. Active / interactive learning lessons distinguish between two types of lessons: inductive and deductive. The article discusses the theoretical and practical aspects of building lessons based on both types of lessons (and combined lessons) when studying program materials. The information provided on how to effectively organize these lessons, the teacher's responsibilities, the content of the lesson steps and the work done in them was developed in response to many of the teacher's questions.

Lessons that provide new knowledge (inductive) include all stages of active (interactive) lessons. The teaching of review topics and work on the content of literary works are based on these forms of lessons.

#### KEYWORDS

literature lessons,  
content, inductive,  
deductive, review topics,  
speech development

#### ARTICLE HISTORY

Received: 06.08.2021

Accepted: 12.08.2021

## Giriş / Introduction

Ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat kursunun məzmununu, əsasən ədəbi əsərlər, icmal materialları (kursun əvvəlində dərsləklərdə verilən giriş səciyyəli mövzular, tarixi-ədəbi icmallar, həmçinin “Sənətkarın həyatı və yaradıcılıq yolu” başlığı altında təqdim olunan materiallar), ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair məlumatlar (əsərlərin janr xüsusiyyətlərini və tədrisi nəzərdə tutulan bədii əsərlərdə rast gəlinən bədii təsvir və ifadə vasitələrini əks etdirən nəzəri məlumatlar) təşkil edir. Ənənəvi kursdan fərqli olaraq, fəal/interaktiv təlimlə qurulan dərslərdə həm ədəbi əsərlərin, həm icmal materiallarının, həm də ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair məlumatların öyrədilməsinin öz yolları vardır. Metodik düşüncədə bu mövzuların öyrədilməsi ilə bağlı yekdil fikirlər yoxdur [1, s.36, 47, 78; 2; 3, s.46-250; 4, s.240-290; 5, s.172-229; 6, s.161-324; 7, s.186, 240-391; 8, s.227-310].

Bunu tamamilə təbii qəbul etmək lazımdır. Məqsəd zirvəyə çatmaqdırsa, ora aparan yollar fərqli ola bilər. Bu fərqlilik kimin hansı yolu seçməsindən çox asılıdır. Deyilənləri nəzərə alaraq biz də bu yazımızda son dövrdə ədəbiyyat dərslərində induktiv və deduktiv dərslər tipləri barədə söhbət açmağı, ona öz yanaşmamızı bildirməyi məqsəduyğun hesab etdik.

Ədəbiyyat dərslərinin növlərindən danışarkən, öncə ədəbi əsərlərin tədrisinə həsr olunan dərslərə diqqəti cəlb etmək istərdik. Çünki V-XI siniflər üzrə proqram materiallarının təxminən 80%-ə qədərini bədii əsərlər təşkil edir. Ədəbi əsərlərin öyrədilməsinə həsr olunacaq dərslərdən danışılarda hər bir müəllim bu əsərlərin nə məqsədlə həmin dərsləyə daxil edilməsi üzərində düşünməlidir. Əgər məqsəd aydın təsəvvür olunmazsa, tədris prosesində uğur qazanılmasından söhbət gedə bilməz.

Ədəbi əsərlərin seçilib proqrama daxil edilməsində onların təlim-tərbiyə imkanları və məzmun standartlarının reallaşdırılmasına verdiyi töhfələr nəzərə alınır. Ona görə də öncə müəllim təlim nəticələrinin əldə olunmasına ədəbi əsərlərin verdiyi imkanlar üzərində düşünməli, metodik vəsaitlərdə əks olunan materiallara yaradıcı yanaşmağı bacarmalıdır. Məlumdur ki, təlim nəticələri bədii əsərin yaratdığı imkanlara söykənməklə məzmun standartları – alt-standartlar əsasında hər bir dərslənin reallaşdırdığı məqsədlərdir. Yəni bu məqsədlər alt-standartlardan seçilərək tərtib olunur. Hər bir dərslə məhz üç məzmun xətti üzrə seçilən müxtəlif standartların (ədəbi mətnlərin verdiyi imkanlara uyğun gələn) reallaşdırılmasına xidmət etməlidir. Bu rəsmi tələbdir və dərsləlik siyasəti ilə bağlı rəsmi sənədlərdə də bununla bağlı konkret göstərişlər verilmişdir.

Məlumdur ki, təlim nəticələrinə və standartların məzmununa əsasən sinifdən-sinifə təqdim olunan əsərlərin janrlarında, onların irəli sürdüyü ideyalarda fərqlər

özünü göstərməyə başlayır. Ədəbiyyat fənnində təhsil proqramı üzrə müxtəlif siniflərdə standartların təqdim etdiyi janrlar bunlardır: əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə, mənzum hekayə, novella, povest, roman, dram, komediya, faciə, poema, dastan.

Göründüyü kimi, şeir, əfsanə, nağıl, təmsil və hekayə janrları ilə tanışlıq V sinifdə dərinləşdirilir. Bu siniflərdə həm janrların forma xüsusiyyətləri, həm də standartların nəzərdə tutduğu işlər yerinə yetirilməlidir. VI sinifdə dastanlarla tanışlıq işə qoşulur. Onun forma elementləri də bu sinifdə şagirdlərə təqdim olunur. VII sinifdə mənzum hekayə, əruz vəznə, VIII sinifdə əlavə olaraq novella, dram, poema, IX sinifdə əlavə olaraq povest, X sinifdə isə əlavə olaraq komediya, faciə janrları ilə şagirdlərin tanış edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Standartların məzmunundan aydın olur ki, V-XI siniflərdə ədəbiyyat fənninin əsas obyektə bədii əsərlərdir. "Ədəbiyyat və həyat həqiqətləri" məzmun xətti əsərlərin öyrədilməsi zamanı iki əsas standart ətrafında işlərin görülməsini tələb edir. Bunlardan birincisi (1.1.) şagird "Bədii nümunələrin məzmununu mənimsədiyini nümayiş etdirir", ikincisi isə (1.2.) "Bədii nümunələrin təhlili üzrə bacarıqlar nümayiş etdirir" adlanır. 1.1. əsas standartının tələbi o zaman reallaşmış olur ki, şagirdlər onun nəzərdə tutduğu alt-standartlardakı bacarıqlara yiyələnsinlər [9, s.321-340].

Bu məzmunlardan göründüyü kimi bədii mətnlər üzərində işi iki istiqamətdə aparmaq lazım gəlir: əsərin məzmununun öyrədilməsi və əsərin təhlilinin həyata keçirilməsi.

Əsərin məzmununun öyrədilməsi zamanı görülən işlə təhlilinin aparılması zamanı görülməli işin məzmunu eyni ola bilməz. Yəni induktiv (xüsusidən ümumiyyə getmə) və deduktiv (ümumidən xüsusiyyə getmə) dərslər tipləri eyni cür qurulmur. Tədqiqat xarakteri daşıyan bu dərslərin hər birinin özünəməxsus fərqli cəhətləri vardır. Bunun üçün "Ədəbiyyat və həyat həqiqətləri" məzmun xəttinin əsas standartlarına və tərkibindəki alt-standartlara baxmaq kifayət edər. Onlar bir-birinə oxşamadıqları kimi, gördükləri işlər də fərqlənir. Bu fərqlərə nəzəri-praktik istiqamətdə bir aydınlıq gətirək.

Əvvəlcə ədəbi əsərlərin məzmununun öyrədilməsinə həsr olunan dərslər (induktiv dərslər tipi) barəsində söz açaq. Bu dərslər şagirdlərə həm ədəbi əsərin məzmununu öyrədir, həm də şagirdlərin bu məzmunun mənimsənildiyini göstərən və nümayiş etdirən bacarıqları aşılrayır. Həmin bacarıqların nələrdən ibarət olması isə 1.1. əsas standartının tərkibindəki alt-standartların məzmununda ifadə olunmuşdur. Bunu isbat etmək üçün bir sinif üzrə 1.1. əsas standartının əhatə etdiyi məsələləri diqqətinizə çatdıraraq.

V sinifdə bədii əsərin məzmununun mənimsənildiyini göstərən əlamətlər (bilik

və bacarıqlar) alt-standartlarda belə ifadə olunmuşdur [1, s.13-14]. Şagird əgər:

- ✓ əsərdə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə etməklə aydınlaşdırırsa;
- ✓ əsərdəki məzmunu hadisələrin məzmununa uyğun ifadəli oxuyursa;
- ✓ əsəri hissələrə ayırır, plan tərtib edir, məzmunu müxtəlif formalarda (yığcam və geniş) nağıl edirsə;
- ✓ şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunəsini janrına görə fərqləndirirsə;
- ✓ bədii nümunələrdə bədii təsvir vasitələrini (epitet, təşbeh) müəyyənləşdirirsə, deməli, əsərin məzmununun mənimsənilməsi yetərli hesab olunmalıdır. Göstərilən alt-standartlar, sanki əsərlərin məzmununun mənimsənilməsini göstərən indikatorlardır.

Azərbaycan dilinin leksikasını, morfologiyasını, sintaksisini şagirdin necə mənimsəməsini yoxlamaq üçün leksik, morfoloji, sintaktik təhlilin tətbiq edilməsi kifayət etdiyi kimi, ədəbi nümunələrin məzmununun şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsini müəyyən etmək üçün həmin alt-standartların tələbinin necə reallaşdırılması səviyyəsini nəzərə almaq kifayətdir. Əgər tanış olmayan sözlər maksimum səviyyədə müəyyənləşdirilib və aydınlaşdırılıbsa, deməli, şagird bədii mətni başdan ayağa oxuyub mənimsəmişdir. Əgər şagird mətni ifadəli oxuya bilirsə, deməli, mətnin məzmununu düzgün dərk etmişdir. Digər alt-standartlarda əks olunan bilik və bacarıqların nümayiş etdirilməsi də məhz məzmunun hansı səviyyədə mənimsənildiyini göstərən indikator rolunu oynayır.

Ədəbi əsərlərin məzmunun öyrənilməsinə həsr olunan dərslərdən danışanda bir neçə vacib məqamı da nəzərə almaq lazımdır. Adətən, bədii əsərlərin öyrənilməsinə müxtəlif – 1, 2, 3 saat və ya daha çox vaxt ayrılır. Bu vaxt məsrəfi sinifdən-sinfə, janrdan-janra fərqli formatda özünü göstərir.

Əsərin həcmi böyük olarsa və onun tədrisinə 2 saat vaxt ayrılırsa, bir qayda olaraq birinci dərs saatında məzmun, ikincisində isə təhlil işləri həyata keçirilir [9, s.227-235]. Əgər əsərin tədrisinə 3 saat vaxt ayrılıbsa, o zaman 2 saat onun məzmununun mənimsənilməsinə, 1 saati isə təhlili işlərinin aparılmasına həsr olunur. Müşahidələr göstərir ki, müəllimlər bir çox hallarda məzmun üzərində 2 saat iş aparılan dərslərdə metodik çətinliklərlə üzləşirlər. Ona görə də bu məsələ üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq istədik.

Məzmununa 2 saat vaxt ayrılacaq dərslərdə ziqzaq və fasiləli oxu üsulunun tətbiqi daha məqsədəuyğundur. Bəzən bu dərslərdə müəllimlər əsərin birinci dərs saatında məzmun işlərinin bir hissəsini sinifdə aparır, qalan hissələri isə evdə oxumağı tövsiyə edirlər. Bu düzgün yol deyildir. Mətnin hər bir hissəsi sinifdə

səsləndirilməli və öyrənilməlidir.

Müəllimlər fasiləli oxu (ya da ziqzaq) üsulu ilə fəal/interaktiv dərsləri təşkil edəndə vaxt rejiminə riayət etməkdə də müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər. Əlbəttə, iri həcmli mətnlərin hamısını sinifdə birdəfəyə səsləndirmək istəyəndə bu çatışmazlıq özünü göstərəcəkdir. Çıxış yolu çox sadədir. Oxu üçün nəzərdə tutulan səhifələrin miqdarı vaxt məsrəfi baxımından dəqiqləşdirilməli, oxunacaq hissədən əvvəlki səhifələrdə əksini tapan məzmun yığcam şəkildə şagirdlərə çatdırılmalıdır. Yəni mətnin çox hissəsinin deyil, bir neçə səhifəsinin sinifdə fasiləli oxusu həyata keçirilməlidir.

Müəllim bu işi düzgün həyata keçirmək üçün əvvəlcədən dəqiq müəyyən etməlidir ki, oxuya təxminən neçə dəqiqə vaxt ayıracaq, həmin müddət ərzində sinifdə neçə səhifənin oxunması mümkün olacaq. Təcrübə onu göstərir ki, əsərin fasiləli oxusu üçün təxminən 10 dəqiqənin ayrılması məqsədəuyğundur. Əgər birinci dərs üçün öyrəniləcək əsərin həcmi təxminən 6-7 səhifədirsə və ondan 3-4 səhifəni oxumaq mümkündürsə, onda müəllim əvvəlki səhifələrdəki məzmunu yığcam şəkildə danışmalı, şagirdlərə suallar verməklə danışılan hissənin məzmununu bərpa etməli, sonra fasiləli oxunun tələbinə uyğun olaraq əsas sualı – hadisənin necə davam edəcəyi sualını (proqnozvermə sualı) səsləndirməlidir. İki-üç nəfərin cavabı alındıqdan sonra isə sinifdə oxunması nəzərdə tutulan səhifələrin fasiləli oxusu göstərilən qaydada davam etdirilməlidir. Yəni hər fasilə zamanı həm oxunan hissənin məzmunu soruşulmalı, həm də o hissəyə dair əsas sual (Sizcə, hadisələr bundan sonra necə davam edəcəkdir? Nəyə əsasən belə düşünürsünüz?) səsləndirilməli və cavablar alınmalıdır. Eyni iş məzmunun öyrənilməsinə həsr olunan ikinci dərs saatında da davam etdirilməlidir.

Əsərin qalan hissələrinin məzmununun öyrənilməsi işini evə tapşırmaq qətiyyən düzgün deyildir. Hər bir məzmun işi sinifdə tamamlanmalıdır. Evə isə ancaq asan və tətbiqi xarakterli tapşırıqlar verilə bilər.

Unutmayaq ki, nəsr əsərlərinin məzmunu üzrə iş zamanı fasiləli oxu üsulu ilə (və ya ziqzaq üsulu ilə) iş bitəndən sonra dərs mərhələləri üzrə işlər davam etdirilməlidir. Sırasına fikir versək, öncə tədqiqat sualı səsləndirildikdən sonra (motivasiya mərhələsində) nəzərdə tutulan hissənin məzmunu müəllim tərəfindən yığcam söylənilməli və işin davamı olaraq qalan hissənin – 3-4 səhifənin müəllim tərəfindən fasiləli oxusu həyata keçirilməlidir. Bu işlər tədqiqatın aparılması mərhələsində (qrup tapşırıqları verilməzdən əvvəl) həyata keçirilir. Söylənilən və nəzərdə tutulan hissələrin məzmunu alındıqdan sonra (bərpaedici sual-cavabdan sonra) dərsin təlim nəticələrinə uyğun olaraq standartlar əsasında (bu tapşırıqlar

mətnin verdiyi imkanlara görə 1.1. əsas standartının tərkibindən seçilir) qruplara tapşırıqlar verilir.

Deyilənləri ümumiləşdirməyə çalışaq. Əsərin məzmununun öyrənilməsi dərslərində atılacaq addımları qısa şəkildə belə qeyd etmək olar:

1. Motivasiya (əsərin məzmununa uyğun gələn problemin qoyulması, yönəldici suallar, tədqiqat sualının formalaşdırılması və qeyd olunması);

2. Tədqiqatın aparılması (fasiləli oxu üsulu ilə mətnlə tanışlıq, məzmunun bərpa olunması üçün sual-cavab, qruplara bölünmə və təlim nəticələri (alt-standartlar) əsasında qruplara tapşırıqların verilməsi);

3. Məlumat mübadiləsi;

4. Məlumatların müzakirəsi və təşkili (qruplaşdırılması);

5. Nəticənin çıxarılması;

6. Yaradıcı tətbiqetmə;

7. Qiymətləndirmə.

Məzmunun öyrənilməsinə həsr olunan dərslər yeni bilik verən dərslər sayılır. Onlara induktiv dərslər deyilir.

Bəs ədəbi əsərlərin təhlilinə həsr olunan dərslər (deduktiv dərslər) necə qurulmalıdır? Bu suala cavab vermək üçün yenə də əsas standartlara baxmaq lazım gəlir. V-XI siniflərdə bu cür dərslərdə bədii nümunələrin təhlili üzrə müvafiq işlər həyata keçirilir və “Ədəbiyyat və həyat həqiqətləri” məzmun xəttinin 1.2. əsas standartının nəzərdə tutduğu alt-standartların tələbləri yerinə yetirilir.

Xatırladaq ki, təhlil dərsləri əsərin öyrənilməsi işinə bir yekun vurur. Bu dərslərdə iştirak edən hər bir kəs müzakirə olunan əsərdən öz payını götürmüş olur, heç kəs əliboş çıxmır. Əgər məzmun dərslərində əsas hədəf danışılan mövzunu dəqiq və düzgün şəkildə şagirdə mənimsətmək, bununla onları təhlil işlərinə hazırlamaqdırsa, təhlil dərslərində mənimsənilmiş məzmun üzərində şagirdlərin müşahidələrini, düşünmələrini təmin etmək, həmin fakt və hadisələrdən özləri üçün bir nəticə çıxarmaq, dəyərlərə, fakt və hadisələrə, obrazlara münasibət bildirdikcə öz şəxsiyyətlərini təsdiq etmək, xarakterlərini inkişaf etdirmək, həyatı bacarıqlara yiyələndiklərini nümayiş etdirmək, problemləri həll etmək bacarıqlarını təsdiq etməkdən ibarətdir.

Əgər əsərin mövzusu və ideyası düzgün tərtib olunmuşdursa, əsərdən nələr, hansı yerlər, detallar, epizodlar, obrazlar, replikalar təhlil etdiriləcəksə və niyə məhz həmin məqamlar təhlil etdiriləcəyi suallarına düzgün cavab tapılmışdırsa, deməli, belə hesab olunmalıdır ki, bu dərslərin irəli sürdüyü təlim-tərbiyə məqsədləri ilə bağlı ilk uğurlu addım atılmışdır. Təhlil dərslərində tədqiqatın aparılması mərhələsində

əvvəlcə məzmunun niyə belə danışıldığı (təhkiyə, təsvir və ya tərənnüm olunduğu), fakt və hadisələrin nə üçün bu cür sıra və ardıcılıqla verildiyi, niyə bu obrazların yaradıldığı, onlara nə üçün bu cür əməllər, davranışlar, zahiri və daxili cizgilər verildiyi, onların nitqinə, əsərin təhkiyəsinə bu cür söz və ifadələri daxil etdiyi və s. kimi məsələlər sırf müzakirə obyektləri kimi çıxış etməlidir. Müəllim kiçik qruplara tapşırıqları verməzdən əvvəl həmin məqamlar üzərində müsaibə aparır. Bu zaman fəal/interaktiv təlimin mexanizmlərindən irəli gələn tələblərin gözlənilməsi vacibdir. Xüsusən hər bir şagirdə öz fikirlərini sərbəst şəkildə söyləməyə imkan yaradılmalıdır. Şagirdlərə xatırladılmalıdır ki, irəli sürdükleri ideyaları əsərdən gətirdikləri nümunələrlə təsdiq etsinlər. Əgər bunu etməsələr, onların fikirləri havadan asılı qalacaqdır. Bu müsaibə yekunlaşdırıldıqdan sonra isə dərsin təlim nəticələrinə uyğun olaraq alt-standartlar əsasında qrup tapşırıqlarına keçmək olar.

Təhlil dərslərinə adətən 1 saat vaxt ayrılır. Onların necə qurulması müəllimin metodik hazırlığından, pedaqoji ustalığından, şəraiti düzgün qiymətləndirməsindən, prosesə yaradıcı yanaşmasından asılıdır. Müəllim istəsə bu dərsi ya müzakirə (diskussiya), ya da tədqiqat yolu ilə apara bilər. Dərsin maraqlı təşkili, şagirdlərin prosesdə fəal iştirakı, sərbəst mövqe bildirməsi, fakt və hadisələri, mövzu və ideyanı, obrazları dəyərləndirmədə şəxsi qənaətlərindən, təcrübələrindən, fikir və düşüncələrindən istifadə etməsi müəllimin işi təşkil etmə bacarığından asılıdır. Müəllim çalışmalıdır ki, təhlil dərsləri əslində həyat dərslərinə, ibrət dərslərinə çevrilsin. Məhz bu cəhətlərinə – möhkəmlətmə, tətbiq xarakteri daşmasına görə onlara deduktiv dərslər deyilir və əsərin öyrənilməsi başa çatır. Əlbəttə, bu prosesdə nəzəri anlayışların da mənimsənilməsi diqqət mərkəzində saxlanılır. Qruplara tapşırıqlar verildəndə janr xüsusiyyətləri, təsvir və ifadə vasitələri əlamət və xüsusiyyətlərinə görə nəzəri-praktik istiqamətdə işlər görülür.

Deyilən fikirləri ümumiləşdirməyə çalışaq. Təhlil dərslərində motivasiya mərhələsindən sonra əvvəlcə müsaibə aparılmalı, sonra isə dərsin təlim nəticələrində əksini tapan və 1.2. əsas standartının tərkibindən seçilən alt-standartlar əsasında işlər görülməlidir. Bir daha xatırlatmaq istərdik ki, alt-standartlar əsasında təlim nəticələrinin müəyyən edilməsi rəsmi tələbdır, bütün siniflər və əsərlər üçün keçərlidir.

Şagirdlərin təhlil etmə bacarıqlarına yiyələnməsi, bu bacarığı nümayiş etdirməsi o zaman yetərli sayılır ki, həmin alt-standartlarda əksini tapan məzmun onlar tərəfindən qrup tapşırıqlarında icra olunsun. Məzmun işində olduğu kimi şagirdlərdə təhlil etmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və yoxlanması işində də 1.2. əsas standartının tələbləri bir indikator rolunu oynayır. Fikrimiz daha aydın olsun deyə,



yenə də V sinfin əsas standartına nəzər salaq. Bayaqqı nümunənin davamı kimi həmin sinfin 1.2. əsas standartının əhatə etdiyi məsələlərə diqqət yetirək [1, s.14]. Bu sinifdə şagird o zaman təhlil üzrə bacarıqlar nümayiş etdirə bilər ki, əgər o:

- ✓ şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrini müqayisə edərsə (yuxarıda – məzmun üzrə işdə bu tələb bədii nümunələri janrına görə fərqləndirmək idi – F.Y.);
- ✓ obrazların xarakterindəki başlıca xüsusiyyətləri aydınlaşdırırsa, əsaslandırılmış münasibət bildirirsə;
- ✓ ədəbi nümunələrdə bədii təsvir vasitələrinin (təşbeh, epitet) rolunu aydınlaşdırırsa (yuxarıda – məzmun üzrə işdə ancaq onların müəyyənləşdirilməsi tələb olunurdu – F.Y.);
- ✓ bədii nümunələrin mövzu və ideyasını aydınlaşdırırsa, münasibət bildirirsə, deməli, bədii nümunələrin təhlili üzrə bacarıqlara yiyələndiyini yetərli səviyyədə nümayiş etdirmiş olur.

Əsərin təhlili üzrə şagirdlərdə müvafiq bacarıqların formalaşdırılması işində dərslərdə atılacaq addımları yığcam şəkildə belə ifadə etmək olar:

1. Motivasiya (problemin qoyulması, yönəldici suallar, tədqiqat sualının formalaşdırılması (təxminən belə – müəllif bu əsərinə belə ad qoymaqla nəyi qarşısına məqsəd qoymuşdur? Həmin məqsədi oxucusuna aşılamaq üçün hansı üsul və vasitələrdən istifadə etmişdir?) və qeyd olunması);

2. Tədqiqatın aparılması (əsərin təhlil olunmasına xidmət edən yığcam sual-cavab, qruplara bölmə və təlim nəticələri əsasında (1.2. əsas standartının altstandartlarına istinad etməklə), qruplara tapşırıqların verilməsi;

3. Məlumat mübadiləsi;

4. Məlumatların müzakirəsi və təşkili (qruplaşdırılması);

5. Nəticənin çıxarılması;

6. Yaradıcı tətbiqetmə;

7. Qiymətləndirmə.

Müzakirə formasında təşkil olunan təhlil dərslərində isə atılacaq addımları aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. Motivasiya (problemin qoyulması, yönəldici suallar, tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsi və qeyd olunması);

2. Tədqiqatın aparılması (təlim nəticələri əsasında böyük qrupla müzakirələrin aparılması);

3. Nəticə və ümumiləşdirmə;

4. Yaradıcı tətbiqetmə;

5. Qiymətləndirmə.

Ədəbiyyatda elə bədii mətnlər də vardır ki, onların tədrisinə 1 saat vaxt ayrılmışdır. Bu zaman müəllim əsərin öyrənilməsi işini necə qurmalıdır? Bu suala aydınlıq gətirməyə çalışaq. Adətən belə dərslərdə məzmun və təhlil işləri birlikdə həyata keçirilir. Həmin əsərlərin öyrənilməsinə 1 saatın ayrılmasına səbəb bəzi bədii nümunələrin həcmcə kiçik, məzmunca yığcam olmasıdır. Ona görə də onların öyrənilməsinə həsr olunan dərslərdə məzmun və təhlil işləri (1.1. və 1.2. əsas standartlarının tələbləri) bir dərs saatında icra olunur. Alt-standardlar əsasında təlim nəticələri seçiləndə mətnin xarakterinə, verdiyi imkanlara istinad olunmalıdır. Bəzən elə olur ki, mətn hansısa bir alt-standardın dərslərinə gətirilməsini tələb edir, amma biz onun məzmununu təlim nəticəsində görmürük. Bu, doğru yol deyil. Alt-standardların seçim miqdarı mətnin verdiyi imkandan asılıdır və onun süni şəkildə az göstərilməsinə ehtiyac yoxdur. Bu cür dərslərdə təlim nəticələri müəyyənləşdirilərkən fəndaxili əlaqənin təmin olunması baxımından hər üç məzmun xəttindən nümunə seçilməlidir.

Məzmun və təhlil işlərini həyata keçirən dərslərə qovuşuq, qarışıq tipli dərslər deyilir. Çünki burada həm induktivlik, həm də deduktivlik xüsusiyyəti özünü göstərir.

Belə dərslər keçirilərkən, yenə də bir sıra ümumi tələblər nəzərə alınmalıdır: əsər proqrama nə üçün salınmışdır, onun hansı təlim-tərbiyə imkanları vardır, o, şagirdlərə nə kimi keyfiyyətlər aşılayır, burada hansı dil maneələri vardır və dərslərdə onlar necə, nə vaxt və hansı yollarla aradan qaldırılır, məzmun və təhlil üzərində işlər hansı ardıcılıqla və necə aparıla bilər və s. Bunları nəzərə aldıqdan sonra fəal/interaktiv dərs mərhələlərində görülməli işləri aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1. Motivasiya (əsərin mövzusu və ideyasına uyğun olan problemin qoyulması, yönəldici suallar, tədqiqat sualının formalaşdırılması, lövhəyə qeyd olunması);

2. Tədqiqatın aparılması (bədii mətnin müəllim tərəfindən səsləndirilməsi, ilkin təəssüratın alınması, təkrar oxu və əsərin məzmunu üzrə işin təşkili, parçaların müəllim tərəfindən oxusu və məzmununun şagirdlər tərəfindən izah olunması, hər bir parçanın məzmunu üzərində iş aparılarkən orada nə deyilmişdir, həmin fikri oxucuya aşılamaq üçün hansı üsul və vasitələrdən istifadə olunmuşdur suallarına cavabların alınması, kiçik qruplara bölünmə, standartlar əsasında onlara tapşırıqların verilməsi);

3. Məlumat mübadiləsi;

4. Məlumatın müzakirəsi və təşkili (qruplaşdırılması);

5. Nəticələrin çıxarılması;

6. Yaradıcı tətbiqetmə;

7. Qiymətləndirmə.

Ədəbi əsərlərin tədrisindən danışarkən nəzəri materialların öyrədilməsi məsələsinə toxunmamaq olmaz. Metodik fikirdə bu barədə də fərqli yanaşmalar vardır [3, s.85-190; 4, s.228; 5, s.110-146; 7, s.272; 8, s.299-391; 9, s.227]. Məlumdur ki, ümumtəhsil məktəblərində ədəbi əsərləri ədəbi-nəzəri məlumatlar müşayiət edir. Həmin məlumatlar həm ədəbi janrlar, həm də bədii təsvir və ifadə vasitələri barəsindədir. Ədəbi nümunələrin təhlili üzrə iş aparılanda hər iki məqama dair məlumatların öyrənilməsi zərurəti də ortaya çıxır. Dərslük və standartlar bunun üçün ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair təqdim olunan məlumatların ayrıca dərs növü kimi tədrisə gətirilməsini vacib hesab etmir.

Şagirdlər nəzəri məlumatları öyrənməli, mətn üzrə müşahidələr aparmalı və təqdim olunan əlamətləri standartların tələbinə uyğun olaraq izah etməlidirlər. Janrlarla, təsvir və ifadə vasitələri ilə bağlı həm məzmun, həm də təhlil dərslərində şagirdlərin müstəqil işləri təşkil olunur. Onların müstəqil öyrənilməsi və izahı qruplara tapşırıq kimi verilir. Təsvir və ifadə vasitələrinə nəzər salsaq, məzmun dərslərində onların ancaq müəyyən olunması, təhlil dərslərində isə rolunun aydınlaşdırılması bir tələb kimi irəli sürülür. Janrlarla bağlı məlumatların öyrənilməsi zamanı məzmun dərslərində əsərlərin bir-birindən fərqləndirilməsi, təhlil dərslərində isə müqayisəsinin aparılması qruplara tapşırıq kimi təqdim olunmalıdır. Ədəbi-nəzəri materiallar üzərində işlər həm məzmun, həm də əsərin təhlili prosesində aparıla bilər.

Bu prosesdə bir məqama da diqqət yetirilməlidir. Standartlarda nəzərdə tutulan nəzəri məsələlər dərslərdə onların şərh olunması yolu ilə deyil, şagirdlərin müstəqil şəkildə tanış olması yolu ilə öyrənilməlidir. Şagirdlər nəzəri materialla tanış olduqdan sonra bədii mətn üzərində müşahidələr aparmalı, onları müəyyənləşdirməli, rolunu aydınlaşdırmalı, təqdimatlarında bunları sinfə çatdırmalıdırlar.

Sonda bir qədər də icmal xarakterli materialların öyrədilməsi məsələlərinə münasibətimizi bildirmək istərdik. Ədəbiyyat kursunda əhatə olunan materiallardan bir qismi də “Giriş”, “Ədəbi-tarixi” və “Sənətkarın həyatı, yaradıcılıq yolu” başlığı altında təqdim olunan icmallardır [7, s.229; 9, s.236]. Həmin mövzuların kifayət qədər təlim, tərbiyəvi və nəzəri əhəmiyyəti vardır. Bu materialların öyrədilməsinə həsr olunan dərslər induktiv dərs tipinə aiddir.

Giriş mövzuları kursun başlanğıcında özünü göstərir, ona bələdçilik edir və sanki binanın təməlini xatırladır. Təməl nə qədər möhkəm olarsa, üzərində ucalan bina da bir o qədər dayanıqlı olar. Kursun taleyini bu mövzunun təqdimatı və öyrənilməsi həll edir. Bu mövzular nə qədər maraqlı və möhtəşəm şəkildə şagirdlərə təqdim olunarsa, kurs bir o qədər qazanmış olar. Bu cür mövzuların tədrisi üçün 1 saat vaxt ayrılır.

Ədəbi-tarixi icmallar yeni kursda VIII-IX siniflərin dərsliyinə daxil edilmişdir. Həmin siniflərdə onun tədrisinə vaxt ayrılmamışdır. Tanışlıq xarakterlidir və başlıq altında təqdim olunan əsərlərin öyrənilməsinə, məzmununun, ideya-bədii xüsusiyyətlərinin düzgün dərk olunmasına bələdçilik edir. Bu mövzuların əsas müsbət cəhəti ondadır ki, bir neçə əsrlik dövrün ədəbi-mədəni xülasəsini şagirdlərə təqdim edir. Bu zaman bəzən elə olur ki, bir neçə əsrlik tarixi və ədəbi-mədəni mühit əhatə olunur, beş-altı sənətkar barəsində məlumatlarla şagirdlərin tanış etdirilməsi nəzərdə tutulur. X-XI siniflərdə layihə formasında (dərslikdə bu söz nisbi mənada işlənilir – F.Y.) təqdim olunan bu tipli mövzuların tədrisinə 1 saat vaxt ayrılır.

Həmin siniflərdə təqdim olunan sənətkarın həyatı, yaradıcılıq yolu materialları da icmal xarakterlidir. Bu mövzuların da təlim-tərbiyəvi əhəmiyyəti böyükdür. Onun məzmununda bioqrafik məlumatlar və sənətkar yaradıcılığının ümumi mənzərəsi əks olunmuşdur. Bu cür mövzuların tədrisi üçün 1 saat vaxt ayrılmışdır. Standartlarda belə bir məlumat verilməsi nəzərdə tutulmasa da, biz bunların dərsliklərdə olmasını vacib hesab edirik.

Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin şifahi və yazılı nitqinin inkişaf etdirilməsi bu gün ən vacib tələblərdən biri kimi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Ədəbi əsərlərin öyrənilməsinə həsr olunan dərslərdə üç məzmun xətti üzrə nəzərdə tutulacaq işlərdən ikisi – şifahi və yazılı nitq məzmun xətləri ilə bağlıdır [7, s.295; 9, s.308]. Fəndaxili əlaqənin təmin olunması baxımından hər bir dərs bu məzmun xətləri üzrə alt-standartların reallaşdırılmasını mütləq mənada diqqətdə saxlamalıdır. Dərsin təlim nəticələrində şifahi və yazılı nitq məzmun xətlərindən uyğun gələn alt-standartlarda əks olunmalıdır. Bunu fəndaxili integrasiya da bu cür tələb edir. Hər bir dərsdə şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi, ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması müəllimin diqqətində olmalıdır.

### **Nəticə / Conclusion**

Fikirlərimizi yekunlaşdırmağa çalışaq. Ənənəvi kursda proqram materiallarının xarakterinə uyğun olaraq dərs növləri (məzmun, təhlil, tərcümeyi-hal, icmal mövzuları, nitq inkişafı, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin öyrədilməsi) yaranırdı. Onların hamısında müəllim aparıcı qüvvə və bilik ötürən rolunu oynayır. Fəal (interaktiv) dərslərdə proqram materiallarının məzmunu dərsin növünü yaratmır. Əsas məsələ yeni bilik və bacarıqların formalaşdırılması və ya möhkəmləndirilməsi ilə bağlıdır. Səriştəyönümlük, nəticəyönümlük, şəxsiyyətyönümlük, integrativlik prinsiplərini əldə rəhbər tutan yeni kursda mövzuların tədrisi tədqiqat və möhkəmlətmə xarakteri

daşdığından ədəbiyyat dərslərinin də yuxarıda qeyd etdiyimiz növləri ortaya çıxır: induktiv – yeni bilik və bacarıqları verən dərslər, deduktiv – bilik və bacarıqların tətbiqini, möhkəmləndirilməsini həyata keçirən dərslər, məzmun və təhlil işlərini birgə həyata keçirən qovuşuq tipli dərslər.

Yeni bilik verən dərslər (induktiv) fəal (interaktiv) dərslərin bütün mərhələlərini özündə cəmləşdirir. İcmal mövzularının tədrisi, ədəbi əsərlərin məzmunu üzərində işlər bu tip dərslər üzərində qurulur.

Möhkəmləndirmə (tətbiq) dərsləri – deduktiv dərslər həm yeddi mərhələli, həm də bir neçə mərhələli ola bilər. Bu formalı dərslər isə təhlil dərslərində, tətbiq dərslərində istifadə olunur. Bu seçim müəllimin özündən asılıdır. Bir neçə mərhələli dərslər daha çox müzakirə formasında həyata keçirilir.

Fəal (interaktiv) təlim formasında keçilən dərslər birbaşa elmi-tədqiqat işinin aparılmasını xatırladır. Yeni problem qoyulur, onun həllinə dair ilkin fərziyyələr irəli sürülür, sonra həmin fərziyyələr əsasında tədqiqat sualı formalaşdırılır və onu yoxlamaq üçün tədqiqatlar aparılır, tədqiqatların nəticələri işçi vərəqlərində qeyd olunur və sinfə təqdim olunur, ilkin fərziyyələrlə müqayisə edilir və nələrin dəqiqləşdirildiyi barədə hesabat verilir. Bir fərqi vardır ki, bu tədqiqatlar fərdi xarakterli deyildir. Burada problemin araşdırılmasında kiçik qruplar iştirak edir.

Hər bir dərslər müəllimin sənət əsəri, yaradıcılıq işi, şagirdlərin qarşısında imtahanıdır. O imtahandan üzüağ çıxmaq hamımızın arzusudur, ona çatmağın yolları olduqca rəngarəng və müxtəlifdir. Kimin hansı yolu tutmağından, seçməyindən asılı olmayaraq, hamımızın bir məqsədi vardır: Vətənimizə layiq övladlar yetişdirmək, ədəbiyyatımızın – mənəvi sərvətimizin verdiyi imkanlarla gənclərimizə, şagirdlərimizə vətənpərvərlik, mərdlik, ərənlik keyfiyyətləri, həyati bacarıqlar aşılamaq. Əgər biz dərslərimizin qarşısında duran vəzifələri aydın təsəvvür etsək, o zaman bu işlərimizin həyata keçirilməsi daha yaxın olar.

**İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References**

1. “Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu)”. (2013).
2. Aslanov Y. (2011). Ədəbiyyat tədrisi: ənənə və müasirlik. Bakı, ADPU nəşriyyatı. 162 s.
3. Muradov B. (1992). Orta məktəbdə ədəbi əsərlərin öyrədilməsi. Bakı, Maarif. 202 s.
4. Qarabağlı Ə. (1968). Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı, Maarif. 349 s.
5. Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisi. (1976). (Babayev A. və b.). Bakı, Maarif. I hissə, 302 s.; II hissə, 271 s.
6. Hacıyev A. (2003). Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı, Təhsil. 320 s.
7. Həsənlı B. (2016). Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, Müəllim. 452 s.
8. Əhmədov C. (1992). Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, Bakı Dövlət Universiteti. 455 s.
9. Yusifov F. (2019). Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, ADPU nəşriyyatı. 349 s.